

Structural and Content Critique of the Chapter 'Objectives of the Science of Jurisprudence' from the Book *“Philosophy of the Science of Jurisprudence*

Mahdi Hamidi*

Abstract

The book *"Philosophy of the Science of Jurisprudence"* by Dr. Saeed Ziaifar is one of the few coherent resources in the field of the philosophy of jurisprudence and a significant source for courses related to this area in the fields of jurisprudence and law. Despite its numerous advantages, this book has some shortcomings that, if addressed, could provide greater benefit to readers. The fourth chapter of the book, titled "Objectives of the Science of Jurisprudence," is one of the sections that requires structural and content review. In the present study, which has been written using a descriptive-analytical method, the content of the mentioned chapter has been critiqued primarily from the perspective of the science of jurisprudential principles. The "arrangement of discussion topics" and "selection of main and sub-titles" are two structural critiques of the content in this chapter. The confusion between "Sharia and jurisprudential rulings" and "the science of inferential jurisprudence" on one hand, and between "the goals and objectives of the holy legislator" and "the cause and basis of rulings" on the other hand, constitutes a flaw in the definition and function of analogy. Considering the discovery of the cause in a prescribed analogy as rational, the lack of clarification on the criteria for certain issues, and the omission of examples in some necessary cases are among the content-related critiques of the mentioned chapter.

* Assistant Professor of the Department of Islamic Jurisprudence and Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, Shiraz University, Shiraz, Iran, mahdi.hamidi@hafez.shirazu.ac.ir

Date received: 03/06/2025, Date of acceptance: 12/10/2025

Keywords: Sharia, Jurisprudence, The Goals of the Science of Jurisprudence, Jurisprudential Ruling, The Reason for Rulings.

Extended Abstract

Introduction

The book "*Philosophy of the Science of Jurisprudence*", written by Hujjat al-Islam, Dr. Saeed Ziyaifar, is one of the first works on the philosophy of Islamic jurisprudence (fiqh) in Iran and remains one of the few available resources on this subject. The book is notable for its well-organized structure, precise categorization of topics, and exploration of various possibilities related to them, alongside extensive research and accurate references to primary sources. Despite these positive attributes, there are some shortcomings in the book that, if addressed in future editions, could enhance its value. One of the most challenging sections is Chapter Four, titled "The Goals of the Science of Jurisprudence". This article provides structural and content-related critiques of this chapter.

Materials & Methods

The data for this study were gathered through library research, utilizing both printed and electronic sources. The analysis was carried out using a descriptive-analytical approach. Initially, some of the topics discussed in *Philosophy of the Science of Jurisprudence* are summarized, followed by a critical analysis of these issues, primarily from the perspective of the science of Usul al-Fiqh (Principles of Islamic Jurisprudence).

Discussion & Result

Chapter Four of *Philosophy of the Science of Jurisprudence* consists of introductory discussions, four sub-sections, and two concluding discussions. In the first sub-section, the author delves into the important issue of "Methods for Discovering the Goals of Shari'a," outlining three main, non-integrative methods for discovering the goals of Shari'a: the textual method, the rational method, and the empirical method. The author then mentions the possibility of combining these methods, and in the "Gathering of Evidence" approach, a combination of the aforementioned methods can be utilized. After explaining these methods, the author proceeds with a detailed discussion on the ways in which the goals of the Shari'a can influence *Ijtihād*

(juridical reasoning) and *Tafaqquh* (religious knowledge). The chapter concludes with a brief reference to "Examples of the Goals of the Shari'a". Several structural criticisms can be made regarding this chapter, including the unsatisfactory placement and order of some key discussions, such as "Methods for Proving the Dimensions of Fiqh Rulings," "Methods for Discovering the Goals of Shari'a," and "Methods for Influencing Ijtihād and Tafaqquh." Another category of critiques pertains to the content of the chapter. The main content-related criticisms addressed in this article include:

1. A blending of "Shari'a and Juridical Rulings" with "The Science of Deductive Jurisprudence" on the one hand, and a mixing of "The Goals and Objectives of the Shari'a" with "The Cause and Grounds of Rulings" on the other. This results in some back-and-forth between these concepts.
2. The author applies the views of the 'Usulī (rationalist) and Akhbārī (traditionalist) scholars on "Ruling and its Cause" to the discussion of "The Goals of the Science of Fiqh," which does not seem to be a solid comparison.
3. In this chapter, the concept of *Qiyās Mansūs al-'Illah* (analogy based on a stated cause) is listed as a way of discovering the rational cause of rulings. However, this analogy is, firstly, dependent on recognizing the cause (not its method), and secondly, the method of discovering the cause in this type of analogy is based on textual sources, not rational reasoning.
4. The book's discussion on the scope of the applicability of incomplete induction (*istiqrā' nāqis*) in discovering the goals of Shari'a is ambiguous, and the foundational argument for it is not established. Similar ambiguities are found in other key sections of the chapter, such as the empirical method and the methods for proving the dimensions of juridical rulings.
5. The definition of analogy (*qiyās*) and its function, as presented by the respected author, requires serious reconsideration in light of the common terminology used in Fiqh and 'Usūl, and the views of Islamic scholars. In Chapter Four, the unknown object to which analogy is applied to gain knowledge is described as the goal or cause of a ruling. However, according to the traditional definition of analogy, the unknown in an analogy is the ruling of the second subject, not its cause. Proponents of analogy argue that they have identified the cause of the ruling in two subjects—albeit tentatively—and thus derive the ruling of the second subject.

Conclusion

While *The Philosophy of the Science of Jurisprudence* presents numerous strengths, it also contains points that are open to critique, and it is recommended that these issues be addressed in future revisions. Chapter Four of the book, in particular, is worthy of further consideration and critique in at least two respects: first, the "order of presentation," "selection of main and subsidiary titles," and "the relationship between some of the topics" could be restructured to provide a more logical flow, making the text easier to follow for the reader and improving the proportionality of the various discussions. This would also ensure that significant topics are more effectively represented in the table of contents; second, some content in Chapter Four, both in terms of its internal coherence with other sections of the book and from the perspective of 'Usūl al-Fiqh, requires revision to ensure clarity and consistency

Bibliography

- Akhund Khorasani, Muhammad Kazim (1988). *Kifayat al-Usul*, 1st edition, Qom: Aal al-Bayt Institute.
- Alam al-Hoda, Ali Ibn Hossein (1997). *Al-Dhari'a ila Usul al-Sharia*, 1st edition, Tehran: University of Tehran.
- Alishahi Ghalejoghi, Abolfazl & Bakhtiari, Abolhassan & Taslikh, Mohsen (2016). "The Foundations of the Validity of the "Twisted Suspicion of Science" and the Mechanisms of its Detection", *Journal of Islamic Law and Jurisprudence*, Vol. 2, No. 5.
- Badri, Tahsin (2007). *Dictionary of Comparative Principles of Jurisprudence*, 1st Edition, Tehran: Al-Mashreq for Culture and Publishing.
- Hakim, Mohammad Taqi (1997). *al-usul al-'amma fi al-fiqh al-muqaran*, 2nd Edition, Qom: Ahl al-Bayt World Assembly.
- Heydari, Alinaqi (1991). *usul al-istinbat*, 1st edition, Qom: The Management Committee of the Seminary.
- Hilli, Hasan ibn Yusuf (2004). *Nihayat al-wusul ila ilm al-usul*, 1st Edition, Qom: Imam al-Sadiq Foundation.
- Hilli, Ja'far b. Hasan (2002). *Ma'arij al-usul*, 1st edition, London: Imam Ali (peace be upon him) Institute.
- Hosseini Shahrstani, Mohammad Hossein (ND). *Ghayat al-masool fi 'Ilm al-Usul*, 1st edition, Qom: Aal al-Bayt.
- Imam Khomeini, Seyyed Ruhollah (2002). *Tahzib al-Usul*, 1st edition, Tehran: Institute for the Regulation and Publication of Imam Khomeini's Works.

179 Abstract

Iraqi, Ziauddin (2009). *Al-Ijtihad wa al-Taqlid*, 1st edition, Qom: Navid-e Islam.

Kashif al-Ghita', Ali (1900). *Al-Nur al-Satya fi Fiqh al-Nafi'*, 1st edition, Najaf: Al-Adab Press.

Mozaffar, Mohammadreza (1996). *Usul al-Fiqh*, 5th edition, Qom: Ismailian.

Musavi Qazvini, Sayyid Ibrahim (1951). *zawabit al-usul*, 1st edition, Qom: Author.

Najmabadi, Abolfazl (2001). *Al-Usul*, 1st edition, Qom: Ayatollah al-Uzma al-Burujerdi Foundation for Spreading the Teachings of the Ahl al-Bayt.

Shaarani, Abolhassan (1994). *al-madkhal ila 'adhb al-munhal fi usul al-fiqh*, 1st edition, Qom: Al-Hadi Foundation.

Sobhani, Jafar (2004). *Rasa'il Usuliyya*, 1st edition, Qom: Imam Sadiq Institute.

Tonekabani, Muhammad (1965). *Izah al-Fara'id*, 1st edition, Tehran: Islamic Press.

Tusi, Muhammad ibn Hasan (1996). *Al-'Iddah fi Usul al-Fiqh*, 1st edition, Qom: Muhammad Taqi Alaghbandian.

Ziaefar, Saeed (2013). *Philosophy of the Science of Jurisprudence*, 1st Edition, Qom: Seminary and University Research Institute, Tehran: Organization for the Study and Compilation of Humanities Books of Universities (SAMT).

Comprehensive Software of Principles of Jurisprudence, Noor Institute.

نقد ساختاری و محتوایی فصل «اهداف علم فقه» از کتاب فلسفه علم فقه

مهدی حمیدی*

چکیده

کتاب فلسفه علم فقه اثر دکتر سعید ضیائی‌فر از معدود منابع منسجم در زمینه‌ی فلسفه‌ی فقه و منبعی قابل توجه برای دروس مربوط به این حوزه در رشته‌های فقه و حقوق است. این کتاب در کنار مزایای متعدد، اشکالاتی دارد که رفع آن‌ها می‌تواند بهره‌ی بیشتری به خوانندگان برساند. فصل چهارم کتاب با عنوان «اهداف علم فقه» از جمله بخش‌هایی است که نیاز به بازبینی ساختاری و محتوایی دارد. در پژوهش حاضر که به روش توصیفی - تحلیلی نگاشته شده، مطالب فصل یادشده علاوه بر نقد ساختاری، عمدتاً از پایگاه علم اصول فقه به نقد گذاشته شده است. «ترتیب طرح مباحث» و «انتخاب عناوین اصلی و فرعی» دو نقد ساختاری به مطالب این فصل است و خلط میان «شریعت و احکام فقهی» با «علم فقه استدلالی» از یک‌سو، و میان «اهداف و مقاصد شارع» با «علت و مناط احکام» از سوی دیگر، «خلل در تعریف و کارکرد قیاس»، «عقلی به شمار آوردن کشف علت در قیاس منصوص العلة»، «عدم تبیین معیار برخی مسائل» و «ذکر نکردن مثال در برخی موارد لازم» از جمله نقدهای محتوایی به فصل یادشده است.

کلیدواژه‌ها: شریعت، علم فقه، اهداف علم فقه، حکم فقهی، علت احکام.

۱. مقدمه

۱.۱ معرفی کتاب

«فلسفه‌ی فقه» از عناوینی است که زمان زیادی از طرح آن‌ها در فضای علمی کشور نمی‌گذرد و بالتبع، تعداد منابعی که به صورت خاص و منسجم به فلسفه‌ی علم فقه پرداخته‌اند اندک است. کتاب ارزشمند «فلسفه علم فقه» اثر حجة الاسلام دکتر سعید ضیائی‌فر از نخستین کتبی است که در موضوع فلسفه‌ی علم فقه، در ایران نگاشته شده و بعد از یک دهه از نخستین انتشار آن، همچنان از معدود منابع موجود در این زمینه است. تبویب مناسب، دسته‌بندی دقیق مباحث و طرح احتمالات گوناگون درباره‌ی آن‌ها، جستجوی فراوان پیرامون مباحث مختلف و ارجاعات دقیق به منابع دست اول، از نکات مثبت بارز این اثر به شمار می‌رود. نخستین چاپ این کتاب در سال ۱۳۹۲ به بازار عرضه شده و پس از آن نیز در سال‌های ۱۳۹۸ و ۱۴۰۲ تجدید چاپ شده است؛ اما از نظر محتوا، تغییری میان چاپ‌های مختلف این کتاب رخ نداده است.

کتاب «فلسفه علم فقه» شامل پیش‌گفتار، پنج فصل و نتیجه‌گیری نهایی است و عناوین فصل‌های آن به ترتیب چنین است: مباحث مقدماتی؛ تعریف فقه و مقایسه آن با اخلاق و حقوق؛ موضوع و قلمرو علم فقه؛ اهداف علم فقه؛ مبانی علم فقه.

۲.۱ ضرورت

در سال‌های اخیر درسی با عنوان «فلسفه فقه» - یا عناوین مشابه - به برنامه‌ی درسی برخی دانشگاه‌های کشور افزوده شده و احساس نیاز به متون متقن در این زمینه بیشتر شده است. بی‌شک کتاب «فلسفه علم فقه» یکی از جدی‌ترین گزینه‌ها برای منبع بودن در این درس به‌شمار می‌آید؛ در عین حال برخی کاستی‌ها در این کتاب به چشم می‌خورد که رفع آن‌ها در ویراست‌های بعدی می‌تواند ارزش کتاب را بیشتر کند. یک دسته از کاستی‌های یادشده به مسائل نگارشی و ویرایشی - مانند اغلاط فراوان چاپی - برمی‌گردد و دسته‌ی دیگر، مسائل محتوایی است. به نظر می‌رسد برخی مطالب فصل چهارم کتاب، با عنوان اهداف علم فقه، از چالش‌انگیزترین قسمت‌های کتاب باشد. این نوشتار نقدهایی ساختاری و محتوایی را پیرامون این فصل مطرح می‌کند.

۳.۱ پیشینه پژوهش

حجت‌الاسلام دکتر محمد اسعدی در مقاله‌ای با عنوان «فلسفه علم فقه در بوته نقد» که در شماره‌ی ۱ و ۲ فصلنامه‌ی نقد کتاب (بهار و تابستان ۹۳) منتشر شده با بیانی فشرده به نقد ساختاری و محتوایی کتاب فلسفه‌ی علم فقه پرداخته است. در مقاله‌ی یادشده نکاتی نیز در خصوص فصل چهارم کتاب آمده است؛ اما اولاً نقدهای مربوط به این فصل، صرفاً در بخش محتوایی آمده است؛ ثانیاً نقدهای محتوایی نیز به صورت فشرده و بدون تفصیل آمده و ارجاعی به کتب اصولی و... داده نشده است (مجموعاً حدود یک صفحه از مقاله‌ی ایشان به فصل چهارم پرداخته)؛ و ثالثاً به نظر می‌رسد برخی نقدهای قابل طرح، در این مقاله ذکر نشده‌اند. در نوشتار حاضر علاوه بر نقدهای ساختاری، نکات محتوایی با تفصیل بیشتر و مستند به کتب اصولی آمده و تلاش شده است جامعیتی نسبی در این زمینه لحاظ شود. طبق جستجوی انجام‌شده تاکنون اثری دیگر در نقد کتاب «فلسفه علم فقه» منتشر نشده است.

۴.۱ روش پژوهش

داده‌های پژوهش حاضر به شیوه‌ی کتابخانه‌ای و با استفاده از منابع چاپی و الکترونیکی به‌دست آمده و با روش توصیفی - تحلیلی بررسی شده‌اند؛ به این صورت که ابتدا برخی مباحث مطرح‌شده در کتاب فلسفه‌ی علم فقه گزارش شده و سپس به تحلیل انتقادی آن‌ها - عمدتاً از منظر علم اصول فقه - پرداخته شده است.

۵.۱ اهداف پژوهش

هدف اصلی پژوهش حاضر، ارائه‌ی مستدل نقدهایی ساختاری و محتوایی به محدوده‌ای مشخص از کتاب فلسفه‌ی علم فقه است تا در صورت مقبول واقع شدن آن‌ها، زمینه‌ای برای انجام برخی اصلاحات در این کتاب در ویراست‌های بعد باشد.

۲. گزارش محتوای کتاب و بیان محل بحث

فصل چهارم کتاب فلسفه‌ی علم فقه شامل مباحث مقدماتی، چهار گفتار و دو بحث پایانی است. در مباحث مقدماتی به «تعریف هدف»، «تفاوت هدف با نتیجه و فایده»، «تفاوت میان

هدف خداوند و انسان»، و «اقسام اهداف احکام فقهی» پرداخته شده است. در چهار گفتار این فصل، به احتمالات مختلف قابل‌تصور درباره‌ی اهداف علم فقه از حیث «دنیوی/ اخروی» بودن، «مادی/ معنوی» بودن، «فردی/ جمعی» بودن و «حکومتی/ غیرحکومتی» بودن پرداخته شده، ادله‌ی احتمالات مختلف طرح و بررسی شده و دیدگاه مختار تعیین شده است. در دو بحث پایانی نیز از «نتایج» و «مصادیق اهداف شارع» سخن رفته است.

نویسنده ذیل یکی از دیدگاه‌های مطرح‌شده در گفتار اول، به بحث مهم «روش‌های کشف اهداف شریعت» پرداخته و سه روش اصلی و غیرترکیبی برای کشف اهداف شریعت بیان نموده است: روش نقلی، روش عقلی، و روش تجربی. در ادامه نیز اشاره نموده که امکان ترکیب این روش‌ها با هم نیز وجود دارد و در روش «جمع قرائن و شواهد» می‌توان ترکیبی از روش‌های یادشده را به خدمت گرفت (ضیائی فر ۱۳۹۲: ۱۶۹). ایشان صفحاتی را به توضیح روش نقلی کشف اهداف شریعت اختصاص داده که خلاصه‌ی آن چنین است:

مراد از روش نقلی، مراجعه به آیات و روایات معتبر به منظور فهم اهداف شارع از آموزه‌های شرعی است. گزاره‌های مختلف - از جمله ادله‌ی نقلی شریعت - از نظر رساندن مراد گوینده، سه گونه‌اند: گاه گوینده مراد خود را به صراحت بیان می‌کند به صورتی که برای شنونده‌ی متعارف قطع پیدا می‌شود؛ گاه مراد گوینده به صورت ظهوری بیان می‌شود به صورتی که شنونده به منظور گوینده ظن پیدا می‌کند و احتمال عقلایی می‌دهد که گوینده منظور دیگری نداشته است؛ و گاهی گوینده بنا به مصالحی مراد خویش را به روشنی بیان نمی‌کند و در نتیجه شنونده به مراد او قطع یا ظن متعارف پیدا نمی‌کند. بسیاری از آیات بیان‌گر احکام فقهی و اکثر روایات از سنخ دوم هستند. حجیت آن دسته از آیات قرآن کریم و روایات حضرت رسول (ص) که به احکام غیرضروری پرداخته‌اند محل اختلاف اصولیین و علمای اخباری است و حق با علمای اصولی است که قائل به حجیت این دو شده‌اند. در نهایت نیز نویسنده نتیجه می‌گیرد که می‌توان از آیات قرآن کریم و روایات معتبر [که صراحت یا ظهور در این زمینه دارند] اهداف شارع را به دست آورد (همان: ۱۶۹ تا ۱۷۳).

«روش عقلی» دومین روشی است که نویسنده برای کشف اهداف شریعت مطرح نموده است. ایشان سه شیوه‌ی استفاده از عقل را توضیح داده که گزارشی از آن ارائه می‌شود^۱:

نخستین شیوه‌ی روش عقلی، شیوه‌ی قیاسی است که از کبری و صغری تشکیل شده است. «هنگامی که از آیات و روایات معتبر، کبرای کلی به دست آمد و نسبت به وجود صغری یقین حاصل شد، به صورت طبیعی نسبت به حکم، علم به دست می‌آید». این شیوه، قیاس منصوص العلة نام دارد و بسیاری از علمای امامیه آن را معتبر دانسته و در استنباط حکم فقهی از آن استفاده کرده‌اند (همان: ۱۷۳ و ۱۷۴).

شیوه‌ی دوم از روش عقلی، استقراء است که به دو گونه‌ی تام و ناقص، صورت می‌گیرد. استقرای تام آن است که «مثلاً تک‌تک موارد احکام شارع در یک حوزه‌ی خاص بررسی شوند و هدف شارع در آن حوزه از راه استقراء و بررسی تک‌تک موارد به دست آید». استقراء ناقص نیز «بررسی هدف برخی احکام شرعی در یک حوزه است». علمای منطق استقرای ناقص را حجت ندانسته‌اند اما از آنجا که در نزد عقلا، اطمینان حجت است و در علم فقه و اجتهاد به اطمینان اکتفا می‌شود اگر استقراء ناقص به حدی بود که باعث اطمینان فقیه شد در این صورت این استقراء کارایی خواهد داشت (همان: ۱۷۴).

شیوه‌ی سوم از روش عقلی، شیوه‌ی تمثیلی است:

تمثیل آن است که ما به ثبوت هدف یک حکم شرعی یقین داریم (برای مثال می‌دانیم هدف تحریم شرب خمر، از بین بردن عقل و ضرر داشتن است) ولی هدف حکم شرعی دیگر را نمی‌دانیم (مثلاً نمی‌دانیم هدف تحریم شرب مایع نجس چیست) ولی به دلیل شباهت میان آن دو در ضرر داشتن، گفته می‌شود که هدف تحریم شرب مایع نجس هم ضرر داشتن است. در صورتی که ممکن است هدف تحریم مایع نجس امر دیگری باشد و به صرف شباهت دو چیز در یک امر - ضرر داشتن - نمی‌توان به هدف یقین پیدا کرد، بلکه نمی‌توان اطمینان به آن حاصل نمود، تا گفته شود اطمینان نزد عقلا حجت است. پس در اجتهاد و فقاها هم می‌توان از آن استفاده کرد. از این رو فقیهان امامیه تمثیل را - که همان قیاس فقهی است - به خودی خود حجت ندانسته‌اند، مگر اینکه به شکل مفید یقین یا اطمینان باشد که در این صورت معمولاً به روش‌های دیگر - نظیر قیاس منطقی، تجمیع قرائن و شواهد - بازمی‌گردد (همان: ۱۷۴ و ۱۷۵).

سومین روشی که در کتاب فلسفه‌ی علم فقه برای کشف اهداف شریعت بیان شده «روش تجربی» است:

روش تجربی سنجیدن آثار و پیامدهای اجرای احکام شرعی در شرایط، زمان‌ها و محیط‌های گوناگون است تا معلوم شود آیا پیامدهای مثبت آن بر پیامدهای منفی غلبه دارد یا نه؟ البته روشن است که این روش صرفاً در احکامی اعتبار دارد که اصلاً جنبه‌ی اخروی نداشته باشند، بلکه احتمال اخروی بودن آن داده نشود (همان: ۱۷۵).

نویسنده پس از توضیح سه روش گذشته، از روش «تجمیع قرائن و شواهد» نیز سخن گفته^۲ و آورده است که گاه هیچ‌یک از روش‌های یادشده به تنهایی یقین‌آور یا موجب اطمینان نیستند اما می‌توان آن‌ها و قرائن و شواهد احتمالی دیگر را به‌هم ضمیمه کرد تا زمینه‌ی قطع یا اطمینان به اهداف شارع فراهم شود (همان).

پس از بیان روش‌های کشف اهداف شریعت، نویسنده به صورت مفصل به بحث از شیوه‌های تأثیر دادن اهداف شارع در اجتهاد و تفقه پرداخته (همان: ۱۷۶ تا ۲۲۴) و در ادامه نیز در قالب گفتارهای دوم تا چهارم، تقسیم‌بندی‌های دیگری برای اهداف علم فقه آورده و به بررسی دیدگاه‌های محتمل در هریک از آن‌ها و نتایج این مباحث پرداخته (همان: ۲۲۴ تا ۲۵۹) که در جای خود قابل‌استفاده و بررسی است؛ اما از محل بحث این نوشتار خارج است. در انتهای فصل چهارم نیز در بحثی کوتاه به «مصادیق اهداف شارع» پرداخته شده است. نویسنده اهداف شارع را سه قسم دانسته:

- الف. اهداف خُرد، که از یک حکم فقهی در نظرند؛ مثل هدف از حضانت.
- ب. اهداف میانی، که از یک دسته احکام فقهی در حوزه‌ای خاص مثل خانواده در نظرند؛ مانند تحکیم بنیاد خانواده.
- ج. اهداف کلان، که در همه یا بیشتر حوزه‌ها مورد نظرند؛ مثل عدالت. (همان: ۲۵۹ و ۲۶۰).

۳. نقد و بررسی

۱.۳ ساختاری

برخی از مطالب مرتبط با کشف اهداف - صرف‌نظر از محتوای آن‌ها - می‌توانست با ترتیبی متفاوت از وضعیت فعلی ارائه شود و نظم‌ی بهتر پیدا کند. نمونه‌های زیر از این‌دست هستند:

یک. گفتار اول فصل چهارم، به «اهداف دنیوی و اخروی» پرداخته و ذیل آن، از چهار دیدگاه به تفصیل سخن رفته است. دیدگاه چهارم با عنوان «دو بعدی بودن برخی احکام و تک‌بعدی بودن برخی دیگر» دیدگاه موردقبول نویسنده است؛ به این معنا که برخی احکام فقهی هم دنیوی هستند و هم اخروی، برخی صرفاً دنیوی هستند و برخی صرفاً اخروی. نویسنده پس از توضیح اجمالی پیرامون این دیدگاه، ذیل عنوان «شیوه‌های اثبات ابعاد احکام فقهی» به این پرسش پرداخته که دنیوی، اخروی، یا دوی‌بعدی بودن هریک از احکام فقهی چگونه قابل اثبات است و در پاسخ به این پرسش، از سه شیوه‌ی نقلی، عقلی و تجربی بحث کرده است (همان: ۱۶۶ و ۱۶۷). با توجه به اینکه در دیدگاه‌های اول تا سوم این گفتار نیز دیدگاه‌هایی درباره دنیوی یا اخروی بودن احکام فقهی مطرح شده، به نظر می‌رسد منطقی‌تر این بود که بحثی مستقل به شیوه‌های اثبات ابعاد احکام فقهی می‌پرداخت؛ نه مانند وضعیت فعلی که بحث از این شیوه‌ها، ذیل یکی از دیدگاه‌ها آمده است. شاید بهتر بود شیوه‌های یادشده در ابتدای این گفتار به بحث گذاشته می‌شدند و پس از آن، دیدگاه‌های مختلف درباره دنیوی یا اخروی بودن احکام فقهی معرفی و بررسی می‌شدند.

دو. در بحث از دیدگاه چهارم از گفتار اول - که نقد قبل نیز متوجه آن بود - پس از بیان ادله‌ی دیدگاه، نویسنده حدود هشت صفحه را به بحث از «روش‌های کشف اهداف شریعت» اختصاص داده و پیرامون سه روش نقلی، عقلی و تجربی سخن گفته است (همان: ۱۶۸ تا ۱۷۶). در این‌جا نیز نقدی مشابه نقد قبل قابل طرح است. به نظر می‌رسد این بحث نیز اختصاصی به دیدگاهی خاص از گفتار اول، و حتی اختصاصی به گفتار اول این فصل ندارد و جا داشت روش‌های کشف اهداف شریعت، عنوانی مستقل و در عرض گفتارهای فصل چهارم پیدا می‌کرد و پیش از مطرح‌شدن گفتارهای فعلی این فصل، از آن سخن می‌رفت. در ویراست فعلی کتاب نه تنها چنین اتفاقی نیفتاده بلکه این بحث مهم - که با عنوانی فرعی، ذیل یکی از دیدگاه‌های گفتار اول آمده - حتی در فهرست تفصیلی کتاب نیز نیامده است. نکته‌ی اخیر را می‌توان نقدی مستقل به حساب آورد که به نظر می‌رسد حتی با تغییر نکردن ساختار فصل، نیاز به اصلاح دارد.

سه. نویسنده‌ی محترم پس از بحث پیرامون روش‌های کشف اهداف شریعت، به تفصیل به بحث از «شیوه‌های تأثیر دادن اهداف شارع در اجتهاد و تفقه» پرداخته و در حدود ۴۰ صفحه، از این شیوه‌ها سخن گفته است (همان: ۱۷۶ تا ۲۱۸). این بحث مفصل نیز ذیل گفتار اول از فصل چهارم آمده است (بدون آنکه در فهرست تفصیلی کتاب نیز

اشاره‌ای به آن شود؛ درحالی‌که عنوان بحث و مطالبی که تحت آن آمده، لزوماً اختصاصی به موضوع این گفتار ندارند و فی‌الجمله درباره‌ی گفتارهای بعدی این فصل نیز قابل‌طرح هستند. اشکال یادشده نه‌تنها از نظر منطق طبقه‌بندی مطالب محل تأمل است، بلکه دو نتیجه‌ی نامطلوب نیز داشته است: اولاً حجم گفتار اول فصل چهارم حدود دو و نیم برابر مجموع سه گفتار بعد شده است (در حالی که با تعریف گفتارهای مستقل دیگر، هم ساختار کتاب بهتر می‌شد و هم این عدم تناسب در حجم رخ نمی‌داد) و ثانیاً موارد متعددی از آنچه ذیل عنوان یادشده آمده است، در گفتارهای بعد نیز در بحث از «نتایج» به نحوی تکرار شده‌اند^۳ (گرچه مثال‌ها و برخی جزئیات متفاوتند). به نظر می‌رسد بهتر بود بعد از گفتارهایی که احتمالات مختلف درباره‌ی سنخ اهداف شریعت یا احکام فقهی را آورده‌اند، گفتاری مستقل به شیوه‌های اثر دادن اهداف در اجتهاد و تفقه می‌پرداخت.

چهار. چنان‌که در مطالب گذشته نیز آمد، نویسنده در مباحث گفتار اول فصل چهارم به بحث از «روش‌های کشف اهداف شریعت» پرداخته است (همان: ۱۶۸ تا ۱۷۶) و در پایان فصل نیز ذیل عنوان «مصادیق اهداف شارع»، اهداف شارع را در سه دسته‌ی خرد، میانی و کلان تعریف کرده است (همان: ۲۵۹ و ۲۶۰). به نظر می‌رسد بهتر بود مطالب این فصل به ترتیبی در کنار هم قرار گیرند که در زمان بحث از روش‌های کشف اهداف، مشخص می‌شد هر روشی برای کشف کدام دسته از اهداف (خرد، میانی، کلان) کارا هستند. به عنوان نمونه یکی از روش‌های مورد تأیید نویسنده، استقرای تام یا ناقص (با شرایطی) است؛ اما به نظر می‌رسد این روش دست‌کم درباره‌ی اهداف خرد قابل‌استفاده نیست. در نظم فعلی کتاب، با توجه به اینکه سه دسته هدف - با فاصله‌ی زیادی - پس از بیان روش‌ها آمده‌اند، این اتفاق رخ نداده و ممکن است ابهاماتی برای خواننده پیدا شود.

۲.۳ محتوایی

۱.۲.۳ یکسان‌انگاری اهداف علم فقه با اهداف احکام شرعی

عنوان فصل چهارم کتاب که در این نوشتار بررسی می‌شود «اهداف علم فقه» است که با عنوان کتاب (فلسفه علم فقه) تناسب دارد. نویسنده در فصل اول کتاب که به مباحث مقدماتی اختصاص دارد، عنوان گفتار دوم را «تفاوت فلسفه‌ی علم فقه و فلسفه‌ی احکام» قرار داده و توضیح می‌دهد که این دو تعبیر، هم از ناحیه‌ی مضاف و هم مضاف‌الیه با یکدیگر تفاوت دارند. «فلسفه» در اصطلاح اول به معنی «بررسی عقلانی» است و در

اصطلاح دوم به معنی «مبانی، علل و حکم»؛ یعنی «آن مصالح و مفاسدی که باعث جعل حکم شده است، حال این مصالح و مفاسد بخشی از علت جعل حکم باشند (جزء العلة) یا تمام علت آن باشند (تمام العلة)». همچنین مراد از «فقه» در اصطلاح اول، رشته‌ای علمی به نام «فقه استدلالی» است ولی «احکام» در اصطلاح دوم، به معنای «واقع حکم شرعی» است؛ چه یک حکم باشد و چه مجموعه‌ای از احکام (همان: ۱۸ و ۱۹). روشن است که آنچه در این کتاب مدنظر است، اصطلاح اول یعنی «فلسفه‌ی علم فقه» است: بررسی عقلانی رشته‌ی علمی فقه استدلالی. در فصل دوم کتاب نیز که به «تعریف فقه و مقایسه‌ی آن با اخلاق و حقوق» پرداخته، نویسنده کاربردهایی را برای واژه‌ی فقه معرفی می‌کند: «فهم همه‌ی آموزه‌های دین»، «آگاهی به احکام فرعی»، «رشته‌ی علمی»، و «فقه به معنای شریعت». ایشان در توضیح معنای سوم می‌گوید «یکی از کاربردهای رایج فقه، به معنای رشته‌ای علمی است که احکام شرعی فرعی به صورت روشمند و بر اساس ضوابط و قواعدی که غالباً در علم اصول ساخته و پرداخته شده است از منابع آن استخراج می‌شود» و در ادامه تصریح می‌کند که «مراد از فقه در این تحقیق همین معناست» (همان: ۹۸ تا ۱۰۰).

بنا بر چنین مطالبی، توقع از فصل چهارم کتاب (اهداف علم فقه) این است که از موضع «فلسفه» (به معنی بررسی عقلانی) به اهداف «فقه استدلالی» به عنوان رشته‌ای علمی بپردازد؛ اما در مطالب فصل یادشده، از این حیث نوعی ناهماهنگی مشاهده می‌شود:

اولاً معمول مطالب، راجع به واقع احکام شرعی (با عنوان اهداف شریعت/ شارع) یا فتاوی فقها (با عنوان اهداف احکام فقهی) است که هر دو با «رشته‌ی علمی فقه استدلالی» متفاوتند؛ یکی چیزی است که فقه استدلالی در پی کشف آن است و دیگری نتیجه‌ی فقه استدلالی و قسمتی از آن - نه عین آن - است.

ثانیاً در برخی مطالب، نویسنده به «علل» احکام شرعی و راه‌های کشف آن‌ها پرداخته است (همان: ۱۷۴). مطلبی که طبق بیان ایشان در فصل اول، مربوط به فلسفه‌ی احکام است که با فلسفه‌ی علم فقه - به عنوان موضوع این کتاب - تفاوت دارد. شاید در پاسخ به این اشکال گفته شود که میان «علل» احکام و «اهداف» آن‌ها تناسبی وجود دارد؛ اما - صرف‌نظر از داوری درباره‌ی این گزاره - نویسنده توضیحی پیرامون این تناسب احتمالی نداده و احتمالاً خواننده ارتباطی روشن میان برخی مطالب این فصل نمی‌یابد.

کوتاه سخن آنکه به نظر می‌رسد در این فصل نوعی خلط میان «شریعت و احکام فقهی» با «علم فقه استدلالی» از یک‌سو، و میان «اهداف و مقاصد شارع» با «علت و مناط

احکام» از سوی دیگر رخ داده و رفت‌وبرگشت‌هایی میان این معانی اتفاق افتاده است. برخی از نقدهایی که در ادامه مطرح می‌شوند ریشه در همین امر دارند.

۲.۲.۳ تطبیق دیدگاه اصولیین درباره «حکم و علت حکم» بر «اهداف علم فقه»

یکی از روش‌هایی که نویسنده برای کشف اهداف شریعت مطرح نموده روش نقلی است. ایشان در توضیح این روش، اختلاف نظر اصولیین و علمای اخباری درباره‌ی حجیت ظواهر قرآن کریم و روایات حضرت رسول (ص) را با تفصیل نسبی توضیح داده و حق را با اصولیین دانسته است. در ادامه نیز به عنوان شاهی برای استفاده‌ی علما از ادله‌ی نقلی در زمینه‌ی کشف اهداف شارع، سخنی را از علامه‌ی حلی (بنگرید به علامه حلی ۱۴۲۵ق: ج ۳، ۶۲۲ تا ۶۲۶) نقل نموده که در آن از گونه‌های دلالت ادله‌ی نقلی بر علت سخن رفته است (ضیائی فر ۱۳۹۲: ۱۶۹ تا ۱۷۳). درباره‌ی این قسمت از کتاب نکاتی به نظر می‌رسد:

اولاً اختلاف مشهور علمای اصولی و اخباری، درباره‌ی کشف «حکم» از ظواهر قرآن کریم و روایات نبوی است؛ نه کشف «علت». شاید تطبیق این دو بحث بر یکدیگر تطبیق دقیقی نباشد؛ به ویژه آنکه به نظر می‌رسد علمای اصولی نیز درباره‌ی کشف علت از ادله‌ی نقلی - به نسبت کشف حکم از این ادله - حساسیت‌های متفاوتی داشته‌اند. مثلاً برای قابل‌اتکا بودن کشف علت از گزاره‌های شرعی، نه‌تنها باید علیت قطعی از نص شرعی به دست آید، بلکه استقلال در علیت نیز باید روشن و قطعی باشد. به عنوان نمونه اگر گزاره‌ی شرعی بگوید «الخمر حرام لأنها مسکرة» اگرچه شاید ابتدائاً به ذهن برسد که حرمت، معلول «اسکار» به نحو مطلق است اما احتمال دارد علت حرمت، مسکر بودن خمر باشد؛ بنابراین نمی‌توان از این گزاره نتیجه گرفت که سایر مسکرات نیز حرام هستند (محقق حلی ۱۴۲۳ق: ۲۵۷ و ۲۵۸). همچنین ممکن است آنچه در گزاره‌ی شرعی به نحو علت بیان شده، علت تشریع باشد نه واسطه‌ی در عروض؛ و بنابراین تخلف معلول از آن ممکن باشد؛ چنان‌که در علیت اختلاط میاه برای وجوب عده مشاهده می‌شود (نجم‌آبادی ۱۳۸۰: ج ۱، ۵۰۶).

مثال‌هایی نیز که نویسنده در این بحث از سخنان علمای اخباری و اصولی ذکر نموده ویژگی خاصی ندارد تا آن‌ها را شامل اختلاف پیرامون علت/هدف نیز بدانیم (درباره‌ی عبارت علامه (ره) در بند بعد بحث خواهد شد). البته آنچه در متن رخ داده تطبیق این دو بحث بر بحث از اهداف «علم فقه» است که تردید درباره‌ی درستی آن را بیشتر می‌کند.

نقد ساختاری و محتوایی فصل «اهداف علم فقه» ... (مهدی حمیدی) ۱۹۱

ثانیاً عبارتی که از علامه‌ی حلی در این قسمت نقل شده، صریحاً درباره‌ی دلالت ادله نقلی بر «علت و مناط» حکم است؛ نه اهداف علم فقه. این بحث علامه ذیل مقصد یازدهم کتاب نه‌ایة الوصول است که درباره‌ی «قیاس» بحث می‌کند. ایشان در فصل سوم این مقصد، از راه‌های «تعلیل» احکام شرعی سخن گفته و مباحثی پیرامون «نص» و «ایمان و تنبیه» را مطرح نموده است. مثال‌هایی نیز که علامه در این دو قسمت آورده است، ارتباط روشنی با علت دارد؛ برخلاف هدف.

۳.۲.۳ کشف‌انگاری قیاس منصوص العلة از علت احکام

نویسنده پس از روش نقلی کشف اهداف شارع، به روش عقلی پرداخته است و اولین شیوه‌ی از این روش را شیوه‌ی قیاسی معرفی می‌کند و می‌نویسد: این شیوه از کبرا و صغرا تشکیل شده است. هنگامی که از آیات و روایات معتبر، کبرای کلی به دست آمد و نسبت به وجود صغرا یقین پیدا شد، به صورت طبیعی نسبت به حکم، علم حاصل می‌شود. ایشان این توضیح را منطبق با «قیاس منصوص العلة» دانسته که بسیاری از اصولیین امامیه آن را معتبر دانسته‌اند (ضیائی فر ۱۳۹۲: ۱۷۳ و ۱۷۴).

این که قیاس منصوص العلة را روشی عقلی برای کشف اهداف شارع بدانیم نیز از دو جهت محل نقد است:

اولاً صرف‌نظر از تفاوت علت حکم و اهداف علم فقه، قیاس منصوص العلة روشی برای استنباط حکم از طریق علم به علت و متوقف بر شناخت آن است (مظفر ۱۳۷۵: ج ۲، ۲۰۰)؛ نه طریقی برای کشف علت.

ثانیاً کشف علتی که به عنوان شرط قیاس منصوص العلة رخ می‌دهد - چنان که از نام این قیاس پیداست و در توضیحات نویسنده نیز آمده است - از روش نقلی است (سبحانی ۱۳۸۳: ۲۴۳) و ذکر این شیوه به عنوان روشی عقلی محل تأمل جدی است.

۴.۲.۳ ابهام در محدوده کارایی استقرار ناقص در کشف اهداف، و عدم اثبات مبنای آن

دومین شیوه‌ای که نویسنده‌ی محترم ذیل روش عقلی کشف اهداف شارع بیان نموده، استقراء است:

استقراء به دو صورت است: استقراء تمام^۴ که بررسی هدف همه احکام شرعی در یک حوزه است و استقراء ناقص که بررسی هدف برخی احکام شرعی در یک حوزه است. دانشوران علم منطق تنها استقراء تام را یقین‌آور و حجت دانسته‌اند... ولی از آنجا که در نزد عقلا، اطمینان حجت و معتبر است و در علم فقه و اجتهاد به اطمینان اکتفا می‌شود؛ از این رو اگر استقراء ناقص به حدی بود که باعث اطمینان فقیه شد، در این صورت این نوع استقراء علاوه بر استقراء تام کارایی خواهد داشت (ضیائی فر ۱۳۹۲: ۱۷۴).

درباره‌ی این قسمت از کتاب نیز نکاتی به نظر می‌رسد:

اولاً وقتی از بررسی اهداف برخی یا همه‌ی احکام یک حوزه صحبت می‌شود این پرسش پیش می‌آید که هدف تک‌تک این احکام از چه شیوه‌ای به دست آمده تا اکنون با در کنار هم گذاشتن آن‌ها، هدف آن حوزه به دست آید؟ به نظر می‌رسد اگر در این بحث، استقراء را روشی در عرض روش نقلی بدانیم - چنان‌که از ظاهر طبقه‌بندی کتاب چنین برمی‌آید - پاسخ پرسش یادشده نمی‌تواند «استقراء» باشد؛ بلکه، ممکن است در مواردی بتوان استقراء را در راستای کشف اهداف احکام از ادله‌ی نقلی به کار برد. پس استقراء - با پذیرش کارآمدی آن - نمی‌تواند در عرض روش نقلی، راهی برای کشف اهداف احکام جزئی (خُرد) باشد. به نظر می‌رسد بهتر بود نویسنده در این باره که «استقراء برای کشف چه سطح از اهداف احکام (خرد، میانی، کلان) کارآمدی دارد؟» و این‌که «آیا این کارآمدی متوقف بر کشف هدف احکام خرد از راهی دیگر است یا خیر؟» توضیح روشنی می‌آورد.

ثانیاً بیان کلی این نکته که «در فقه و اجتهاد» اطمینان حجت است، آن هم بدون ارجاع به نظرات اصولیین در این زمینه، چندان دقیق به نظر نمی‌رسد. اطمینان مرتبه‌ای قوی از ظن و نزدیک به علم است که عرفاً علم تلقی شده و در آن به احتمال خلاف اعتنا نمی‌شود (بدری، ۱۴۲۸: ۱۸۵). اگرچه برخی اصولیین علم عادی را چون علم عقلی حجت می‌دانند و برای آن نیاز به اقامه‌ی دلیل و جعل از جانب شارع نمی‌بینند (تنکابنی، ۱۳۸۵: ج ۱، ۴۰۳)، اما برخی دیگر صدق عنوان «علم شرعی» بر اطمینان (علم عادی / ظن متأخم للعلم) و حجیت ذاتی آن را رد کرده و اثبات حجیتش را محتاج دلیل قطعی می‌شمرند (حسینی شهرستانی، بی‌تا: ۴۰۹).^۵ برخی نیز در کنار مردد نهادن حجیت مطلق ظن اطمینانی، این دیدگاه را بی‌اشکال دانسته‌اند که حجیت چنین ظنی در هر موردی، نیاز به دلیل خاص دارد (شعرانی، ۱۳۷۳: ۵۵). همچنین از سخن افرادی که برخی ظنون اطمینانی را حجت ندانسته‌اند (موسوی قزوینی، ۱۳۷۱: ۲۹۸؛ کاشف‌الغطاء، ۱۳۸۱: ۳۳۶) به دست می‌آید که

اطمینان را نمی‌توان به صورت مطلق حجت دانست. باید توجه داشت که دست‌کم در برخی مباحث اصول، بیش از آن‌که «شدت ظن» بر حجیت داشتن یا نداشتن آن اثر داشته باشد، «راه ایجاد ظن» است که در این زمینه اثر دارد. برای مثال، اگر در مسأله‌ای قیاس یا مصالح مرسله، نسبت به ظاهر کتاب یا خبر واحد، ظنی قوی برای فقیه ایجاد کند، ظن ضعیف‌تر ناشی از ظاهر قرآن بر ظن قوی‌تر ناشی از قیاس یا مصالح مرسله رجحان دارد (حیدری ۱۴۱۲: ۱۸۹، ۱۹۴، ۳۳۵ و ۳۳۸). به نظر می‌رسد در این‌جا نیز که بحث از حجیت استقرار ناقص در زمینه‌ای مهم‌تر و اثرگذارتر از استنباط حکم است - یعنی کشف اهداف شارع - باید با توجه به اصل عدم حجیت ظنون (امام خمینی ۱۴۲۳ق: ج ۲، ۴۰۴؛ آخوند خراسانی ۱۴۰۹ق: ۲۷۹) کوشید که آیا می‌توان دلیلی قطعی بر حجیت اطمینان ناشی از استقرار ناقص اقامه کرد یا خیر.

۵.۲.۳ خلل در تعریف و کارکرد قیاس

سومین شیوه‌ای که نویسنده ذیل روش عقلی مطرح نموده «شیوه‌ی تمثیلی» است. ایشان در توضیح این شیوه آورده است:

تمثیل آن است که ما به ثبوت هدف یک حکم شرعی یقین داریم (برای مثال می‌دانیم هدف تحریم شرب خمر، از بین بردن عقل و ضرر داشتن است) ولی هدف حکم شرعی دیگر را نمی‌دانیم (مثلاً نمی‌دانیم هدف تحریم شرب مایع نجس چیست) ولی به دلیل شباهت میان آن دو در ضرر داشتن، گفته می‌شود که هدف تحریم شرب مایع نجس هم ضرر داشتن است. در صورتی که ممکن است هدف تحریم مایع نجس امر دیگری باشد و به صرف شباهت دو چیز در یک امر - ضرر داشتن - نمی‌توان به هدف یقین پیدا کرد، بلکه نمی‌توان اطمینان به آن حاصل نمود، تا گفته شود اطمینان نزد عقلا حجت است. پس در اجتهاد و فقهات هم می‌توان از آن استفاده کرد. از این رو فقیهان امامیه تمثیل را - که همان قیاس فقهی است - به خودی خود حجت ندانسته‌اند، مگر اینکه به شکل مفید یقین یا اطمینان باشد که در این صورت معمولاً به روش‌های دیگر - نظیر قیاس منطقی، تجمیع قراین و شواهد - بازمی‌گردد (ضیائی‌فر ۱۳۹۲: ۱۷۴ و ۱۷۵).

این سخن نیز از جهاتی محل اشکال است:

اولاً صرف‌نظر از تفاوت علت حکم و اهداف علم فقه، قیاس نیز یکی از طرق استنباط حکم فقهی است - گرچه امامیه این روش را برای کشف حکم معتبر نمی‌داند (علم الهدی ۱۳۷۶: ج ۲، ۱۹۹) - نه روشی برای کشف علت حکم. کشف علت حکم، مقدمه و شرط قیاس است نه نتیجه‌ی آن (طوسی ۱۴۱۷ق: ج ۲، ۶۴۹).

ثانیاً توضیحی که در این عبارت درباره‌ی قیاس آمده، با آنچه فقها و اصولیین آن را قیاس می‌دانند اساساً متفاوت است. در این جا مجهولی که قرار است با قیاس کردن به آن علم پیدا کنیم، هدف/ علت حکم دوم است؛ درحالی که طبق تعریف قیاس، مجهولی که قیاس در پی از بین بردن آن است «حکم» موضوع دوم است و اتفاقاً ادعای اصحاب قیاس آن است که علت حکم را در دو موضوع - گرچه به صورت ظنی - دریافته‌اند و از این طریق، حکم موضوع دوم را نیز استنباط می‌کنند (مظفر ۱۳۷۵: ج ۲، ۱۸۳).^۶

۶.۲.۳ ابهام در مراد از روش تجربی و کارایی آن

پس از دو روش نقلی و عقلی، روش تجربی سومین روشی است که نویسنده برای کشف اهداف شارع مطرح نموده است. وی ضمن توضیح این‌که در روش تجربی، «آثار و پیامدهای» اجرای احکام شرعی در شرایط مختلف سنجیده می‌شود تا مشخص شود پیامدهای مثبت بر منفی غلبه دارد یا خیر، تذکر می‌دهد «روشن است که این روش صرفاً در احکامی اعتبار دارد که اصلاً جنبه‌ی اخروی نداشته باشند، بلکه حتی احتمال اخروی بودن آن داده نشود» (ضیائی فر ۱۳۹۲: ۱۷۵). درباره‌ی این قسمت از کتاب نیز نکاتی به نظر می‌رسد:

اولاً این امر که «با بررسی آثار و پیامدهای ملموس اجرای یک حکم، می‌توان به اهداف آن راه یافت» نیاز به تبیین بیشتری دارد و در نگاه اول، روشن به نظر نمی‌رسد. به ویژه در احکام سلبی، مثل حرمت شراب، پیامد به چه معناست؟ شاید گفته شود در این موارد باید پیامدهای فرضی شرب خمر را در نظر گرفت یا از قیاس نمودن با جوامع دیگر بهره برد؛ که باید درباره‌ی قابلیت‌انکاه بودن آن‌ها تأمل کرد.

ثانیاً به نظر می‌رسد اثبات تحقق شرطی که برای اعتبار این راه قرار داده شده، یعنی «منتفی بودن احتمال اخروی بودن حکم»، درباره‌ی احکام شرعی بسیار دشوار است. بهتر بود نویسنده محترم معیارها و مثال‌هایی برای آنچه مدنظر داشته‌اند مطرح می‌کردند تا خواننده‌ی کتاب، تصویر روشن‌تری از این روش پیدا کند.

ثالثاً به نظر می‌رسد تعبیر «پیامد» که در لغت برای دلالت بر «حاصل هر اقدام یا رویداد» وضع شده^۷ بیشتر منطبق با توضیحی است که نویسنده در ابتدای این فصل درباره‌ی دو لفظ «فایده و نتیجه» - و در مقام بیان تفاوت آن‌ها با هدف - داده است (همان: ۱۳۹ و ۱۴۰). گویا مراد نویسنده این بوده است که پیامدها، می‌توانند ما را به اهداف دلالت نمایند؛ نکته‌ای که به نظر بهتر است روشن‌تر بیان شود.

۷.۲.۳ ابهام‌هایی در «شیوه‌های اثبات ابعاد احکام فقهی»

نویسنده‌ی محترم ذیل دیدگاه چهارم گفتار اول (دو بعدی بودن برخی احکام و تک‌بعدی بودن برخی دیگر) به بحث از شیوه‌های اثبات ابعاد احکام فقهی پرداخته، سه روش نقلی، عقلی و تجربی را در این زمینه مطرح می‌نماید و ضمن تأکید بر این نکته که «اثبات دنیوی بودن به معنای نفی اخروی بودن نیست، چنان که اثبات اخروی بودن به معنای نفی دنیوی بودن نیست» درباره‌ی استدلال عقلی می‌نویسد «به ندرت می‌توان برای نفی دنیوی بودن حکم فقهی» از این روش استفاده کرد؛ و در توضیح روش تجربی نیز آورده است:

با تجربه کردن حکم فقهی در زمان‌ها و مکان‌ها و شرایط مختلف، غلبه فواید دنیوی آن بر مضار دنیویش به دست آید. روشن است که با روش تجربی صرفاً می‌توان دنیوی بودن (به معنای غلبه مصالح بر مفاسد، یا برعکس^۸ در مواردی خاص) را فهمید ولی نمی‌توان دنیوی بودن آن را نفی کرد (ضیائی فر ۱۳۹۲: ۱۶۶ و ۱۶۷).

از بیان نویسنده برمی‌آید که از نظر ایشان، عقل در برخی موارد، می‌تواند دریابد که حکمی فقهی دنیوی نیست؛ به این معنا که مصالح دنیوی آن بر مفاسدش غلبه ندارد. از آن‌جا که عقل در این بحث در برابر تجربه قرار گرفته، این پرسش پیش می‌آید که عقل - ولو در موارد نادری - با چه مقدمات و استدلالی می‌تواند چنین حکمی دهد؟ اگر بپذیریم که عقل - لزوماً - توان احاطه بر ابعاد مختلف یک فعل را ندارد (عراقی ۱۳۸۸: ۷۰) چگونه می‌تواند دنیوی بودن آن فعل را نفی کند؟ جا داشت نویسنده در این باره توضیحی روشن ارائه می‌کرد و مثالی برای آن می‌زد.^۹

۸.۲.۳ جای خالی راه‌های دیگر

چنان‌که در مطالب قبل اشاره شد، نویسنده محترم در چند موضع کتاب روش‌هایی را به عنوان راه‌های کشف اهداف شارع بیان نموده که ظاهراً بیشتر مربوط به کشف «علت»

احکام است. از نظر نگارنده‌ی این سطور، متقن بودن این مطالب محل تردید است؛ اما می‌توان از نویسنده پرسید چرا راه‌های دیگری که در اصول فقه برای کشف علت به بحث گذاشته شده را در این جا مطرح نکرده‌اند. به عنوان مثال در اصول فقه از راه‌های چون «تحقیق مناط»، «تنقیح مناط» و «تخریج مناط» نیز سخن رفته و در موافقت یا مخالفت با آن‌ها به عنوان روش کشف علت حکم، نظراتی آمده است (بنگرید به حکیم ۱۴۱۸: ۳۰۰ و ۳۰۱؛ سبحانی ۱۳۸۳: ۳۳-۳۰). اگر در نگاه نویسنده میان کشف علت و هدف حکم، نسبتی استوار وجود دارد - که ظاهراً چنین است - آیا جا نداشت از سایر راه‌های کشف علت نیز سخن گفته می‌شد؟

۴. نتیجه‌گیری

کتاب فلسفه‌ی علم فقه در کنار نقاط قوت متعدد، نکات قابل‌نقدی دارد که پیشنهاد می‌شود در ویراستی جدید اقدام به رفع آن‌ها شود. این کتاب در وضعیت فعلی نیز از منابع قابل توجه برای مطالعه، پژوهش و آموزش در زمینه‌ی فلسفه‌ی فقه است؛ اما رفع اشکالات شکلی و محتوایی کتاب می‌تواند ارزش آن را دو چندان کند. در نوشته‌ی حاضر، مطالب فصل چهارم کتاب با دیدی منتقدانه بررسی شد. اگرچه این فصل از نظر اغلاط چاپی نسبت به برخی فصل‌های دیگر کتاب وضعیت بسیار بهتری دارد اما دست‌کم از دو حیث، قابل تأمل و نقد است:

نخست «ترتیب قرار گرفتن برخی قسمت‌ها»، «انتخاب عناوین اصلی و فرعی» و «در طول یا عرض هم بودن برخی مطالب» می‌تواند تغییر کرده و نظامی منطقی‌تر به فصل داده شود تا هم خواننده با سهولت بیشتری متن را مطالعه کند، هم حجم گفتارهای مختلف، تناسب بهتری پیدا کنند و هم عناوین مؤثر و اساسی انعکاس کامل‌تری در فهرست تفصیلی کتاب داشته باشند.

دوم محتوای برخی مطالب فصل چهارم کتاب، از حیث انسجام درونی با سایر مطالب کتاب و همچنین از منظر علم اصول فقه دچار کاستی‌هایی است. به نظر می‌رسد در این فصل خلط‌هایی میان برخی مفاهیم مهم چون شریعت با علم فقه استدلالی، و یا اهداف و مقاصد شریعت با علت و مناط احکام رخ داده و این امر، آسیب‌های دیگری نیز به دنبال آورده است. همچنین در توضیح و یا بیان کارکرد مفاهیمی چون قیاس منصوص العلة نیز

مطالبی آمده است که با اصطلاح اصولی آن‌ها ناهمخوانی دارد و در مواردی نیز توضیح کم و ذکر نکردن مثال، ابهاماتی را برای خواننده پیش می‌آورد.

پی‌نوشت‌ها

۱. از آنجا که در نوشتار حاضر، این قسمت از کتاب به صورت خاص مورد توجه است گزارش با تفصیل و ارجاع بیشتر به عین عبارات کتاب خواهد بود. (عباراتی که در گیومه آمده مستقیماً از کتاب فلسفه‌ی علم فقه نقل شده است و حتی علامت‌گذاری‌ها نیز - که به نظر می‌تواند دقیق‌تر شود - عیناً مانند کتاب است).
۲. به نظر می‌رسد در شماره‌گذاری این قسمت در کتاب نیز اشتباهی رخ داده و توجیه طبقه‌بندی فعلی کتاب دشوار است.
۳. این تکرار - طبق تجربه‌ی نگارنده - می‌تواند باعث سردرگمی دانشجویان و خوانندگان کتاب شود.
۴. ظاهراً اشتباه تایپی است و مراد، «استقراء تام» بوده.
۵. برخی پژوهشگران ادله‌ی اصولیین برای اثبات حجیت اطمینان را ذیل چهار عنوان «آیه‌ی نباء، حکم عقل، قیاس اولویت و سیره‌ی عقلا» به بحث گذاشته‌اند (علیشاهی قلعه جوقی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۰۲ - ۱۰۵).
۶. جدا از اشکال به توضیح پیرامون قیاس فقهی، این بحث نیز وجود دارد که آیا تمثیل منطقی در این بحث، منحصرراً به شکل قیاس فقهی - به معنای دقیق آن - قابل طرح است یا می‌توان این نوع استدلال را به گونه‌های دیگر نیز در بحث کشف اهداف احکام مطرح نمود؛ گرچه نهایتاً حجیت آن‌ها اثبات نشود.
۷. واژه‌های مصوب فرهنگستان؛ سایت واژه‌یاب.
۸. به نظر می‌رسد تعبیر «برعکس» در این جا ابهام دارد: آیا به معنی «غلبه مفاسد بر مصالح» است؛ یا به معنی «دنیوی نبودن»؟ ظاهراً مراد هر کدام باشد محل تأمل و نقد است. اگر به معنی اول باشد، دیگر «دنیوی بودن» که پرانتز برای توضیح آن باز شده بود نیست؛ و اگر دومی باشد که با ادامه‌ی عبارت ناسازگار است.
۹. با توجه به مطالب گذشته، شاید بتوان نقدی مستقل را با عنوان «عدم ارائه‌ی معیار و مثال در برخی مباحث» به نقدهایی که ذکر شد افزود.

کتاب‌نامه

آخوند خراسانی، محمدکاظم (۱۴۰۹ق). کفایة الأصول، ج ۱، قم: مؤسسه آل البیت علیهم السلام.

۱۹۸ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۵، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۴

- امام خمینی، سید روح‌ا... (۱۴۲۳ق). تهذیب الأصول، تقریرات جعفر سبحانی، چ ۱، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- بدری، تحسین (۱۴۲۸ق). معجم مفردات اصول الفقه المقارن، چ ۱، تهران: المشرق للثقافة و النشر.
- تنکابنی، محمد (۱۳۸۵ق). ایضاح الفرائد، چ ۱، تهران: مطبعة الإسلامية (اخوان کتابچی).
- حسینی شهرستانی، محمدحسین (بی‌تا). غایة المسئول فی علم الأصول، چ ۱، قم: آل البيت.
- حکیم، محمدتقی (۱۴۱۸ق). الأصول العامة فی الفقه المقارن، چ ۲، قم: مجمع جهانی اهل بیت.
- حیدری، علی‌نقی (۱۴۱۲ق). اصول الاستنباط، چ ۱، قم: لجنة ادارة الحوزة العلمية.
- سبحانی، جعفر (۱۳۸۳). رسائل اصولیة، چ ۱، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- شعرانی، ابوالحسن (۱۳۷۳). المدخل إلى عذب المنهل فی اصول الفقه، چ ۱، قم: مؤسسه الهادی.
- ضیائی‌فر، سعید (۱۳۹۲). فلسفه‌ی علم فقه، چ ۱، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۷ق). العدة فی اصول الفقه، چ ۱، قم: محمدتقی علاقبندیان.
- عراقی، ضیاءالدین (۱۳۸۸). الاجتهاد و التقليد، چ ۱، قم: نوید اسلام.
- علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۲۵ق). نهاية الوصول إلى علم الأصول، چ ۱، قم: مؤسسه الإمام الصادق علیه السلام.
- علم الهدی، علی بن حسین (۱۳۷۶). الذریعة إلى اصول الشریعة، چ ۱، تهران: دانشگاه تهران.
- علیشاهی قلعه‌جوقی، ابوالفضل؛ بختیاری، ابوالحسن و تسلیخ، محسن (۱۳۹۵). «مبانی حجیت ظن» متأخم به علم و سازوکارهای تشخیص آن، فصلنامه‌ی علمی پژوهشی جستارهای فقهی و اصولی، س ۲، ش ۵.
- کاشف‌الغطاء، علی (۱۳۸۱ق). النور الساطع فی الفقه النافع، چ ۱، نجف: مطبعة الآداب.
- محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۲۳ق). معارج الوصول، چ ۱، لندن: مؤسسه امام علی علیه السلام.
- مظفر، محمدرضا (۱۳۷۵). اصول الفقه، چ ۵، قم: اسماعیلیان.
- موسوی قزوینی، سید ابراهیم (۱۳۷۱ق). ضوابط الأصول، چ ۱، قم: مؤلف.
- نجم‌آبادی، ابوالفضل (۱۳۸۰). الأصول (تقریرات درس آقا ضیاء عراقی). چ ۱، قم: مؤسسه آیه الله العظمی البروجردی لنشر معالم اهل البيت.
- نرم‌افزار جامع اصول فقه، مؤسسه‌ی نور.